

YAVUZ SELİM KARAKIŞLA
Kadınları Çalıştırma Cemiyeti
(1916-1923)

Women, War and Work in the Ottoman Empire.
Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)
© 2015 Yavuz Selim Karakışla

İletişim Yayınları 2241 • Araştırma-İnceleme Dizisi 370
ISBN-13: 978-975-05-1857-7
© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI “Kadın İşçi Taburu,” *Harb Mecmuası*, No. 25-26,
Şaban 1339 / Mayıs 1334 / Mayıs 1918
ARKA KAPAK FOTOĞRAFI *Birinci Ordu-yı Hümayûn’a Mensûb Kadın Birinci İşçi Taburu,*
Hidemât-ı Dahiliye Ta’limât-nâmesi, Matbaa-i Orhâniye, İstanbul, 1333, 26 s.
UYGULAMA Hüsni Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Ümran Küçükislamoğlu
BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

YAVUZ SELİM KARAKIŞLA

Osmanlı İmparatorluğu'nda

Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar

Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)

YAVUZ SELİM KARAKIŞLA 1961 yılında İzmit'te dünyaya geldi. 1979 senesinde Kadıköy Maârif Koleji'ni (Kadıköy Anadolu Lisesi) bitirdi. 1987 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nin Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 31 Mart 1992 günü, "Exile Days of Sultan Abdülhamid II in Salonika (1909-1912) and Confiscation of His Wealth / Sultan II. Abdülhamid'in Selanik'teki Sürgünlük Günleri (1909-1912) ve Servetinin Müsâdere Edilmesi" başlıklı teziyle, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden Sosyal Tarih Dalı'nda Yüksek Lisans derecesi almaya hak kazandı. "Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923) / Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yıllarında Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi (1916-1923)," başlıklı doktora tezini 23 Şubat 2003 günü savunarak, State University of New York / Binghamton, Tarih Bölümü'nden doktora derecesi aldı. Aynı yıl, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nin açmış olduğu Bankacılık ve Finans Tarihi Araştırma Yarışması'nda "En İyi Doktora Tezi" dalında ödül kazandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve iktisadi tarihi hakkındaki makaleleri çeşitli derlemelerde ve *Turkish Studies Association Bulletin*, *Tarih ve Toplum*, *Toplumsal Tarih*, *Popüler Tarih*, *Toplum ve Bilim*, *Virgöl*, *Simurg*, *Kebekeç*, *Müteferrika*, *NTV Tarih*, *Atlas Tarih*, *GEO*, *Aktüel* ve benzeri akademik ve popüler tarih dergilerinde yer aldı.

Yayımlanmış kitapları: *Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul, 2005; 2. baskı, Libra, İstanbul, 2015; *Eski İstanbul'un Delileri: Pazarola Hasan Bey (1885-1926)*, Tarih Vakfı, Toplumsal Tarih, İstanbul, 2006, genişletilmiş 2. baskı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014; *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*, Türk Telekom Yayınları, İstanbul, 2008, 2. baskı, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014; *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri (1869-1923)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014; *Osmanlı Hanımları ve Hizmetçi Kadınlar (1869-1927)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014; *Kitabiyat Yazıları (1844-2014)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2014; *Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2015; *Exile Days of Sultan Abdülhamid II in Salonika (1909-1912)*, Libra, İstanbul, 2015; *Sultan II. Abdülhamid'in Selanik'teki Sürgünlük Günleri (1909-1912)*, Libra, İstanbul, 2015; *Derli Toplu Makaleler I (1988-1999)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2015; *Derli Toplu Makaleler II (1999-2002)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2015; *Derli Toplu Makaleler III (2003-2014)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2015; *Eski Zamanlar, Eski İnsanlar: Osmanlı Toplumsal Tarihi Üzerine Yazılar (1876-1926)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015; *Eski İnsanlar, Eski Cemiyetler: Osmanlı Toplumsal Tarih Çalışmaları (1904-1926)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015; *Eski Hayatlar, Eski Hatıralar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Belgelerle Gündelik Hayat (1760-1923)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Özden Dilek Karakışla (Galatasaray '82, Boğaziçi '89) ile evlidir ve Eylül Yağmur Karakışla'nın ('99; ALKEV '13, St. Joseph '18) da mağrur babasıdır.

Annem
Gülçin Serdengeçti Karakışla'ya
(1937-1980)

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	11
GİRİŞ	
KADINLAR, ÇALIŞMA HAYATI VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI	15
Genel Bir Bakış.....	15
Bir Topyekûn Savaş: Birinci Dünya Savaşı.....	16
Milliyet ve Cinsiyet.....	22
Savaştaki Kayıplar.....	26
Birinci Dünya Savaşı'nda Kazananlar ve Kaybedenler.....	27
İngiltere: "Oğullarımızı Eve Geri Getirin!".....	32
Fransa.....	36
Amerika Birleşik Devletleri: "Yankiler Savaşa, Kadınlar İşe".....	39
Avustralya ve Yeni Zelanda: "ANZAK'lar".....	42
Almanya: "Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok".....	45
Rusya: "Çar Öldü, Yaşasın Bolşevikler!".....	49
Avusturya-Macaristan, İtalya ve Bulgaristan.....	50
Yunanistan.....	51
Savaş Sonrası Dönem.....	52
Osmanlı İmparatorluğu.....	55
Karşılaştırmalı Meseleler.....	62
BİRİNCİ BÖLÜM	
CEMİYETİN YAPISI	69
Giriş: Mevcut Kaynaklar ve Literatür.....	69
Kuruluş.....	73

Üyeler	78
Gelir ve Harcamalar	82
Yönetim Kurulu	88
Genel Kurul	90
Genel Müdür	93
Hanımlar Heyet-i İdaresi	94
Yönetim Değişiklikleri ve Kongreler	97
Cemiyetin Sonu	104

İKİNCİ BÖLÜM

ŞUBELER, ÜRETİM VE İŞÇİLER	113
Şubeler	113
Üretim ve İşçiler	122
Şevkiye: Bir İşçi Kadın Portresi	130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KADIN BİRİNCİ İŞÇİ TABURU	139
Giriş	139
İlânlar	143
Kayıt ve Kabul, Kişisel Kayıtlar	147
Bina ve Eşyalar	150
Personel	152
Kadınlar Arası Hiyerarşi: Kâtibe ve Memureler	154
İşçi Kadınlar	159
Faaliyetler	160
İaşe, Ücret ve İkramiyeler	162
Taltifat	166
Evlilik ve İzinler	167
Sağlık	169
Merasim	171
Disiplin, Divân-ı Haysiyet, Suç ve Ceza	172
Harem - Selâmlık	175
Kıyafet ve Rütbelere	177
Tashihler	180
Fotoğraflar ve Yankılar	181
Sonuç	183

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KADIN İŞÇİLERİ EVLENDİRME KAMPANYASI	189
Giriş	189
İzdivâç Talimâtnameesi	191

İzdivâç İdaresi.....	193
İlk Nikâhlar	195
Evlenme İânları	196
Kadın ve Erkek Adaylar.....	198
Adayların Karşılıklı Beklentileri.....	202
Osmanlı Basınında Tepkiler.....	203
Sonuç.....	205
BEŞİNCİ BÖLÜM	
SAVAŞ YETİMLERİ VE KİMSESİZ ÇOCUKLAR	213
Giriş.....	213
Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin Kampanyası.....	214
"Il est mon frère!".....	217
Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar.....	219
Sonuç.....	227
SONUÇ	229
BELGELER	249
KAYNAKÇA.....	391
DİZİN.....	403

SUNUŞ

Bu çalışma pek çok insanın çabası, emeği ve becerisiyle bir araya getirilmiş olan kaynaklar sayesinde oluşturulabildi.

Her şeyden önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun emek tarihi üzerine yazılmış bir doktora tezi olan bu çalışmanın bir kitap haline getirilmesi gerektiği fikri, State University of New York / Binghamton, Tarih Bölümü'nden sevgili hocam rahmetli Prof. Dr. Donald Quataert'e ait. Uzun yıllar boyunca "yılan hikâyesi"ne dönmüş olan bu doktora tezinin yazımı sırasında, Prof. Dr. Donald Quataert bana, başka pek çok şeyin yanı sıra, bir hocanın öğrencilerinden asla vazgeçmemesi gerektiğini, bir Osmanlı tarihi öğrencisinin de, ne olursa olsun asla pes etmemesi gerektiğini öğretti. "Geç olsun da, güç olmasın" atasözünün anlam ve önemini ondan öğrendim. Onun ısrarlı teşvik ve sürekli desteği olmasaydı, sizler şimdi bu satırları okuyor olamazdınız. Çalışmamın ve yaşamımın çok çeşitli aşamalarında yaptığı değerli katkı, eleştiri ve yardımlardan dolayı, kendisine teşekkür borçluyum.

State University of New York / Binghamton'dan Prof. Dr. Jean H. Quataert tarih yazıcılığı açısından benim için her zaman çok önemli bir ilham kaynağı ve rehber oldu. Prof. Dr. Çağlar Keyder, her zamanki analitik yaklaşım tarzıyla, bu çalışmaya çok önemli katkılarda bulundu. Değerli eleştirileri ve yöntem konusundaki büyük katkıları için kendilerine çok teşekkür ederim. Çalışmanın başında yer alan ve alışılmış ölçülerin epeyce ötesinde uzun ve detaylı yazılmış olan karşılaştırmalı giriş bölümü, onların "kuramsal çerçeve" talepleri doğrultusunda şekillenmiş bulunmaktadır. Bu bölüme yapmış olduğu katkılardan dolayı Prof. Dr. Riccardo Laremont'a da ayrıca teşekkür borçluyum.

Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nün o zamanki başkanı Prof. Dr. Selçuk Esenbel, nazikçe “yazar kilitlenmesi” olarak adlandırdığı ruh halimi aşarak bu tezi sonunda tamamlamış olmamda en önemli rolü oynamıştır. Defalarca yeniden başlanmış ve yarıda bırakılmış olan bu tezi nihayet bitirebilmiş olmamdan dolayı, kendisine kuru bir teşekkürden çok daha fazlasını borçluyum.

Koç Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Boğaziçi Üniversitesi tarih bölümlerinden öğrencilerim ve “benim fahri asistanlarım” Cihan Yüksel, Nalan Turna, Pınar Şenışık ve Cihangir Gündoğdu'nun çeşitli kaynaklara ulaşabilmem konusunda büyük yardımları oldu. Koç Üniversitesi'nde çalıştığım dönemde, tarih bölümünde okutman olarak çalışmakta ve Osmanlı kadın hareketi üzerine araştırmalar yapmakta olan Nicole A. N. M. van Os ile ortak ilgi alanlarımızdan biri olan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti üzerinde çeşitli görüş ve bilgi alışverişinde bulunma şansım oldu. Kendilerine bütün emek ve yardımlarından dolayı tek tek teşekkür ediyorum.

Kadın İşçi Taburu ile ilgili bölümün hazırlanmasında çok kişinin emeği geçti. Öncelikle, Dz. Kur. Yb. Derya Ön'e ve Dz. Kur. Alb. Safa Uçar'a yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Sevgili meslektaşım ve dostum, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Doç. Dr. Ferdan Ergut ve Emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Vural Bayazıt'a gönülden teşekkür borçluyum. Eski devlet bakanı Yalın Erez ve Emekli Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Çevik Bir'e de yardım ve ilgilerinden dolayı çok teşekkür ederim. T.C. Genel Kurmay ATASE Başkanlığı ve İstanbul Askerî Müze Kütüphanesi Komutanlığı'na da bu araştırma ve çalışma için gerekli izinleri verdiklerinden dolayı teşekkür borçluyum. Ayrıca, sahaf ve araştırmacı yazar arkadaşım Meral Altındal bu bölümle ilgili fotoğrafları sağlamak inceliğinde bulundu. Kendilerine tekrar tekrar teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Geri kalan eksik ve yanlışlıklar, tabii ki yalnızca benim sorumluluğum.

Sıra dışı ve alışılmadık derecede uzun öğrencilik hayatım boyunca talihim, hocadan yana, hep açık oldu. Feroz Ahmad, Cem Behar, Selim Deringil, Selçuk Esenbel, Antony Greenwood, Çağlar Keyder, merhum Aptullah Kuran, Şerif Mardin, Şevket Pamuk, merhum Donald Quataert, Zafer Toprak, Mete Tunçay ve Erik J. Zürcher gibi önemli isimlerden ders almak ve/veya birlikte çalışmak şansını yaşadım. İstisnasız her biri, tek tek, “ne zaman bitiyor senin şu tez?” sorusuyla beni gayrete getirmeye özen gösterdiler. Kendilerine destek ve teşviklerinden dolayı çok çok teşekkür ederim.

Sevgili dostlarım Prof. Dr. Feroz Ahmad ve İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları editörü Fahri Aral'ın da bu çalışmaya çeşitli aşamalarında büyük katkıları oldu. Kendilerine ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim. Boğaziçi Üniver-

sitesi Tarih Bölümü'nden sınıf arkadaşlarım ve şimdiki meslektaşlarım Doç. Dr. Çiğdem Kafescioğlu, Yrd. Doç. Dr. Hakan Erdem ve Dr. Gün Soysal, beni “biraz uzun süren” bu yolculukta hiç yalnız bırakmadılar. Ayrıca, bana yıllar önce akademisyen olmak ve Osmanlı tarihi konusunda doktora yapmak fikrini aşlamış olan sevgili dostum “tüm zamanların en uzun süreli Doktora Adayı” Zerrin Işık'a da teşekkür borçluyum.

Prof. Donald Quataert'in talebeleri arasında özenle tesis etmeye çalıştığı eylem-birliği, semerelerini vermeye devam ediyor. State University of New York / Binghamton, Tarih Bölümü eski doktora talebelerinden ve şimdi Boğaziçi'nden meslektaşım Prof. Dr. Nadir Özbek benimle yalnızca elindeki malzemeyi değil, kafasındaki fikirleri de paylaşma inceliğini gösterdi. Her şey için teşekkür ederim.

Yalnızca Osmanlıca kaynaklar kullanarak yazı yazmak zor zanaat. Üstelik ben alışılmadık bir şekilde bindiğim dalı kesiyor ve bu çalışmada kullanmış olduğum Osmanlıca kaynakların hemen hepsini kitabın “belgeler” kısmında meraklı okurun ilgisine ve bilgisine sunuyorum. Osmanlıca ile uğraşanlar daha iyi bilirler, transliterasyon yayınlamak riskli ve nankör bir iştir. Sayfalarca transliterasyon yapıp, tek bir kelimedede tökezleseniz, hemen alaya alınırsınız. Nuri Akbayan ve Yücel Demirel dostlarım, benim bu çalışmada yayınlanmak üzere hazırlamış olduğum bütün Osmanlıca transliterasyonların editörlüğünü ve düzeltmenliğini üstlendiler, yapmış olduğum tüm okuma hatalarımı da büyük bir keyifle yüzüme vurdular. Emeklerinden dolayı kendilerine teşekkür ediyor ve geri kalan hatalar için şimdiden herkesten özür diliyorum. Çalışmanın İngilizce versiyonu ise İngilizcesi ana dil seviyesinde olan arkadaşım Sevda Akyüz ve editörüm rahmetli Ceyda Eldem'in emekleri sayesinde son şeklini almış ve kitaplaşabilmişti. Türkçe baskısının yayına hazırlanması sorumluluğunu ise sevgili dostlarım Sevda Akyüz ve Tansel Demirel üstlendiler. İletişim Yayınları'ndaki editörüm Kerem Ünüvar'a, gönülden teşekkür borçluyum. İletişim Yayınları çalışanlarına da gönülden teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmada kullanılan kaynaklar, çok sayıda arşiv ve kütüphanenin olanakları bir araya getirilerek oluşturuldu. İstanbul Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı, Ankara Milli Kütüphane, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Askerî Müze Kütüphanesi, İstanbul Harp Akademileri Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Kütüphanesi, Koç Üniversitesi Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, Kadın Eserleri Kütüphanesi Bilgi ve Belge Merkezi Vakfı ve State University of New York / Binghamton, Glenn Bartle Library'e; ve özellikle de çalışanlarına gönül dolusu teşekkürler. Uzun giriş bölümün-

de kullanılmış olan çeşitli kaynaklar için, Koç Üniversitesi Kütüphanesi görevlilerinden Dr. Güssün Güneş'e de özellikle teşekkür etmek isterim.

Ayrıca, T.C. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi'ne ve T.C. Genel Kurmay ATASE Başkanlığı'na da bu çalışma için gerekli araştırma izinlerini verdikleri ve çeşitli Osmanlı arşiv belgeleri üzerine inceleme yapmama olanak sağladıkları için şükran borçluyum.

Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Koç Üniversitesi'ne de bu çalışmayı hazırlarken aksatmış olduğum diğer işler nedeniyle özür borçluyum. Her üç üniversite de, ders yükümü azaltarak, bana yardımcı olmaya çalıştılar. Boğaziçi Üniversitesi'ndeki hocalarıma ve arkadaşlarıma, İstanbul Bilgi Üniversitesi ve Koç Üniversitesi'nde bulunan meslektaşlarıma gösterdikleri anlayıştan dolayı çok teşekkür etmek isterim.

State University of New York / Binghamton Tarih Bölümü 1992-1993 öğretim yılında bir yıllık bir DYF (*Dissertation Year Fellowship*) bursu ile araştırmama destek oldu. American Research Institute in Turkey (ARIT) de 1989 yılında bir karşılıksız doktora bursu vererek bana büyük katkıda bulundu.

Kesintisiz olarak tam 35 yıl süren öğrencilik hayatım boyunca bana maddi ve manevi her yönden büyük destek olan aileme *bütün kalbimle* teşekkür etmek istiyorum. 14 Kasım 1995 Salı günü saat 08:30'da yeniden doğmuş oldum, geri kalan kısmın tadını olabildiğince çıkarmaya çalışıyorum. Bugün, doktora yeterlilik sınavını geçtiğim ve “doktora adayı” olduğum 19 Mayıs 1992 günü bilgisayarımın ekranına yapıştırmış olduğum post-it'i, yaklaşık yirmi üç yıl sonra, tezimi İngilizce ve Türkçe yayınlamış olmanın gönül rahatlığıyla artık nihayet yerinden çıkarıyorum: “Amelenin kötüsü, ancak akşama doğru gayrete gelir!”

Sevgili karım Özden Dilek Karakışla eğer çalışan bir kadın olmasaydı, ben üniversiteden izinli olduğum aylar boyunca bu kitabı yazmak yerine başka işler yapıyor olacaktım. Sizler de, kesinlikle, şimdi bu satırları okuyor olmayacaktınız. Hayatımda hiç Fulbright Bursu başvurusunda bulunmadım. Ama şimdiye kadar yaptığım bütün “Özden-bright” bursu başvuruları hep kabul edildi. 1996-1997 ve 1998-1999 öğretim yıllarında iki kez birer sömestrlik “Özden-bright” bursu almaya hak kazandım. Karşılığını da elimden geldiği kadar iyi yazmaya çalışarak ödemeye çalıştım. Hakkını ödeyebildim mi? Başarılı olup olmadığıma artık okur ve zaman karar verecek...

Son olarak, bu zorlu koşunun son metrelerinde gerekli olan bütün ilhamı, bütün enerjeyi ve bütün inadı bana yeniden direnme gücü vermiş olan kızım Eylül Yağmur Karakışla'ya borçlu olduğumu belirtmek isterim.

KADINLAR, ÇALIŞMA HAYATI VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Genel Bir Bakış

Savaş, insanlık tarihi boyunca hep var oldu. Bir başka deyişle, insanlık tarihi bir bakıma savaşların tarihi oldu. İnsanlığın ilk ortaya çıktığı günlerden beri, toplumsal uzlaşmazlıkların çözümünde ve çözümsüzlüğünde gelinen en son nokta hep savaş oldu. Savaş toplumsal anlaşmazlıkların biricik çözüm yolu olarak algılandı. Ama aslında, savaşlar dönem dönem başka çözümsüzlüklerle de yol açtı. Kuvvetlinin kesinlikle doğru, onurlu ve haklı olduğunu peşinen (*a priori*) kabul eden bir “çözüm biçimi” oldu savaş. Savaş, insanlık tarihi sürecinde bir araç olmaktan çıkıp bir amaç haline geldi.

İnsanlık tarihi boyunca, hep savaşları kazananların tarihi yazıldı. Savaşlarda yenilenlerin tarihini yazmaya kimse girişmedi. Homeros *İlyada*'da Truva Savaşı'nı anlattı, ama savaşta yenilen Truvalıların değil, onları yenen Yunanlıların gözüyle. Pers orduları antik Yunan kentleri üzerine yürüdüğünde, Herodot ve Thukydides Pers Savaşları'nın tarihini yazdılar, savaşı kazanan Yunanlıların bakış açısıyla. Pers Savaşları'nın kaybeden tarafı olan Pers Kralı I. Darius ve muhteşem Pers ordusunun savaştan sonraki perişan halini kimse kaleme almaya bile değer bulmadı.

Tarih, yenilenlerin hikâyesidir. Tarih metinlerinde, yenilenlere yeniler kadar yer bulunmaz. Onlar tarih sahnesine yenilmek üzere çıkarlar, yenilirler ve bir daha da onları kimse hatırlamaz. Yenilenler, yenilenlerin tarihiyle yetinmek zorundadırlar. Nâzım Hikmet'in “yeniler, yenilenlerin dikişsiz ak libâslarında sildiler kılıçlarının kanını” dediği gibi; yeniler, yenilenlerin her şeyini ellerinden alırlar, canını, malını, “kadınını”, özgürlüğünü, hatta tarihini bile.

Savaş, insanlık tarihi boyunca, hep erkek işi oldu. Savaşlar erkekler arasındaki anlaşmazlıklardan doğdu. Savaşa hep erkekler gitti, savaşlarda hep erkekler dövüştü, savaşlarda hep erkekler öldü. *Ilyada*'daki Truvalı Helena gibi, uğruna kralların birbirleriyle savaştığı kadınlar da görüldü. Ancak, "alelâde" kadınlar, tarih boyunca, erkeklerini cephe gerisinden savaşa uğurlayan, onlara erzak ve cephane malzemesi hazırlayan, onlar için dua edip, savaştan dönmelerini bekleyen anneler, karılar, kız kardeşler ve kızlar olarak resmedildi hep. Bu kadınların "kıymet-i harbiyesi" de cephede savaşmakta olan erkeklerine hem maddi hem de manevi açıdan ne denli destek olabildikleriyle ölçüldü. Tarih boyunca, kadınların kahramanlığı, erkeklerini savaşa göndermek ve onları birer kahraman yapmak konusunda gösterdikleri özveri ve erkeklerini savaşır vaziyette tutabilme becerileriyle bir tutuldu.

Tarih boyunca, savaşlarda erkekler dövüştü, kadınlar yenildi. Erkekler dövüştükçe, kadınlar kaybetti. Yenilenlerin kadınları, erkeklerini yenmiş olan diğer erkeklerin sultasına zamanla boyun eğdiler. Tarih boyunca savaşlarda yenilenlerin kadınları, yenenlerin yeni karıları oldu. Yenenlerin kadınları ise savaşı kazanmış olan kendi erkeklerinin giderek yükselen gücüne yenik düştüler. Truva Savaşı, Truvalı Helena'yı paylaşamayan iki erkek, Hektor ve Agamemnon yüzünden yaşandı. *Lysisstrata*'da anlatıldığı üzere, Peloponnesos Savaşları sırasında Atinalı ve Spartalı kadınlar erkeklerini birbirleriyle savaşmaktan vazgeçirebilmek için "her şeyi" denediler. Hatta gün geldi, kocalarını yatak odalarına bile almadılar. Ama sonuç hiç değişmedi.

Tarih boyunca savaşlar, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 28 Haziran 1914 gününe kadar, hep erkeklerin tekelinde kaldı. Savaş o zamana kadar hep bir "erkek işi" olarak kalmayı başarmıştı. Savaş erkeklerin dünyasıydı, ama adını büyüklüğünden alan Birinci Dünya Savaşı bu tarihsel gerçeği değiştirmeye azimliydi.

Bir Topyekûn Savaş: Birinci Dünya Savaşı

Birinci Dünya Savaşı, 28 Haziran 1914 günü Gavrilo Princip adında 19 yaşındaki bir Sırp milliyetçisinin Avusturya-Macaristan Arşidükası Franz Ferdinand ve karısı Sophie'yi Saraybosna'da güpegündüz sokak ortasında Brovning marka bir revolverle vurup öldürmesiyle patlak verdi. O gün, Avrupa'da yaşayan herkes bunun çok kısa süren bir savaş olacağını, hatta askerlerinin 1915 yılbaşında eve dönmüş olacağını umuyordu. Ancak, savaş rüzgârları bu kez yalnızca erkeklerin savaşı olamayacak kadar uzun süren bir topyekûn savaş yaşanacağını sinyallerini daha ilk günlerden vermeye başlamıştı. Bu kez savaş, adı üstünde, bir dünya savaşıydı. Dünyanın bütün ülkelerini kapsamasa bile, kısa bir süre zarfında dünyanın beş kıtasına bir-

den yayılmıştı. Birinci Dünya Savaşı'na katılan tüm ülkeler, bütün güçlerini, enerjilerini, üretim kapasitelerini, ellerinde bulunan bütün insan kaynaklarını, hatta kadınlarını bile bu savaş için topyekün seferber etmek durumunda kalmışlardı.

Örnek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alalım. Birinci Dünya Savaşı, 1915 yılının Mart ayına kadar yalnız Osmanlı Ordusu'nun çarpıştığı bir savaştı. Osmanlı Ordusu'nun Çanakkale'de çok ağır kayıplara uğraması üzerine, Osmanlı İmparatorluğu erkek nüfusun geri kalanını da kulüpler, cemiyetler ve hayır kuruluşları şeklinde kullanmak üzere seferber etmeye başladı. 1916 yazında Arap İsyanı patlak verince, devlet, muazzam sayıdaki kadın mülteci ve şehit düşen askerlerin dul eşlerini beslemek, giydirmek, barındırmak ve istihdam etmek üzere kadın kuruluşları kurdu. 1917 yılından itibaren Osmanlı Ordusu bütün cephelerde bozguna uğradıkça, Osmanlı Devleti son kaynaklarını seferber etmek üzere son kartını oynadı: Muzaffer İtilaf Devletleri'ne karşı mücadele için bir milli seferberlik çağrısında bulundu. Bu çağrı daha sonra Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yürütülecek olan Milli Mücadele'de (1919-1923) de yankı bulacaktı.

Birinci Dünya Savaşı, en azından başlangıçta, Avrupalı yayılmacı ulus-devletlerin arasında yaşanan bir emperyalist paylaşım savaşıydı. Gerili birer yay gibi bütün güçleriyle birbirine karşı saldırmaya hazırlanan taraflar, bu savaşı bir an önce kazanabilmek için bütün kaynaklarını harekete geçirmekten çekinmiyorlardı. Savaşa atılmaya bu denli istekli görünen karşılıklı tarafları oluşturan bütün halkların savaş ateşini ise milliyetçilik ideolojisi körüklemekteydi. Birinci Dünya Savaşı uluslararası bir savaş olarak başlamıştı. Ancak, uzun savaş yılları içerisinde savaş pek çok ülke için bir ulusal ölüm kalm mücadelesine dönüştü.

Milliyetçilik ateşiyle yanıp tutuşmakta olan Avrupa ulus-devletleri, savaşın toplumsal etkileri ve savaş ideolojisinin topluma yayılması konusunda değişik yöntemler seçtiler, farklı stratejiler benimsediler ve birbirlerinden çok farklı uygulamalarda bulundular. Ancak, savaşa katılan bütün tarafların üzerinde istisnasız uzlaştığı tek nokta, ülkelerinin bütün toplumsal katmanlarını topyekün seferber etme girişimleri oldu.

Birinci Dünya Savaşı 28 Haziran 1914 günü başladığında, Winston Churchill 1911 yılından beri İngiltere'nin Donanma Bakanı görevindeydi. 28 Haziran 1914 gecesi, günlüğüne şu satırları yazdı: "Bu, büyük bir olay, karşıma çıkan en büyük olay. Bu uğurda varımı yoğumu ortaya koyacağım."¹ Churchill hiç de haksız sayılmazdı. "Bütün Savaşları Sona Erdirecek Savaş" ("*A War to End All Wars*") sloganıyla başlayan Birinci Dünya Savaşı, kısa bir süre zarfında yalnızca İngiltere için değil, bütün Avrupa için dört yıl süren bir

1 David Jablonsky, *Churchill, The Great Game and Total War*, Frank Cass, Londra, 1991, s. 46.

“ölüm kalım savaşı”na dönüşmüştü. İngiltere’nin Donanma Bakanı Winston Churchill, özellikle Çanakkale Savaşı’nda uğradığı hezimetten sonra, bu savaşı kazanabilmek için varını yoğunu gerçekten ortaya koymak zorunda kalmıştı.²

Birinci Dünya Savaşı’nda varını yoğunu ortaya koymak zorunda kalan bir tek Winston Churchill değildi. Birinci Dünya Savaşı’na giren bütün ülkeler bunun bir ölüm kalım mücadelesi olduğunun bilincindeydi. Ancak, Alex Roland’ın da haklı olarak belirttiği gibi ‘gerçekleşen savaş,’ ‘beklenen savaş’tan son derece farklıydı. Birinci Dünya Savaşı’na giren hiçbir ülke böylesi bir topyekûn savaşa hazırlıklı değildi:

Birinci Dünya Savaşı, katılan devletlere yol gösterebilecek hiçbir örneğin bulunmadığı bir topyekûn seferberliği zorunlu kılıyordu. Yalnızca cephede savaşanlara değil, muharebe meydanlarından ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar bütün halklara “cephe gerisi” denen yerde –yani tüm ülkede– zorluklar ve yükümlülükler getirmesi nedeniyle, gerçekten de topyekûn bir savaştı.³

Birinci Dünya Savaşı’nı kendisinden önceki savaşlardan çok farklı kılan şey, savaşa katılan ülkelerin hemen hepsinin 19. yüzyıl boyunca yaşanmış olan sanayi devriminin bütün ürün ve sonuçlarını silah olarak kullanmasıydı. Avrupa’yı çepeçevre saran demiryolları ağı, askeri seferberliği çok hızlandırmıştı. Telgraf ve telefon, ordu haberleşmesinde büyük bir devrim yaratmıştı. Tüfek, özellikle şarapnel etkili top teknolojisinde sağlanan gelişmeler nedeniyle, savaş meydanında bir kez yaralanan bir asker, sağ kalsa bile savaşın sonuna kadar savaş dışı kalacak kadar ağır yaralanmış oluyordu.

Bismarck’ın 1871’de semeresini veren Almanya’yı tekrar birleştirme çabaları, Avrupalı çeşitli devletlerin arasında gizli ittifaklar oluşturulmasına yol açmıştı. Bu ittifaklar, bir yandan küçük çekişmelerin ve çarpışmaların ertelenmesine yol açarken, bir yandan da çelişkilerin ve düşmanlıkların giderek artmasına neden oluyordu. Avrupa devletlerinin Avrupa-merkezcilik, milliyetçilik, ırkçılık, sömürgecilik ve emperyalizm sevdaları da buna eklenince, Avrupa’da “Harb-i Umumi” giderek daha da kaçınılmaz hale gelmişti. Askerî tarihçi Ivan Bloch, Birinci Dünya Savaşı 1914 yazında patlak vermeden kısa bir süre önce yayınlamış olduğu *Savaşın Geleceği (The Future of War)* kitabında, Avrupa’da patlak verecek bir savaşın yerel boyutta kalmayacağını; savaşın ölçeğinin büyük bir hızla büyüyeceğini; giderek daha çok sayıda askerinin, hatta sivillerin de savaşa katılacağını; muharebe meydanlarının bütün Avrupa’yı kaplayacağını; ve makineli tüfek, tank, zehirli gazlar, uçak ve modern mavzerlerin gerek muharip askerler, gerekse siviller arasında olağanüs-

2 A.g.e., s. 46-65.

3 A.g.e., s. 50.

tü kayıplara yol açacağını söylüyordu. Bloch'a göre, böylesi bir savaş, her iki taraf için de muazzam servet kayıpları anlamına gelecekti. Ayrıca, karşı tarafı yenme azmi daha yüksek olan ve askerlerinin işesi ve donanımı için yeterli ekonomik kapasiteye sahip olan ulusların bu 'yeni' tip savaşı kazanacağını da öngörüyordu.⁴

Artık son derece büyük orduları kontrol etmek ve bu muazzam büyüklükteki orduları donatmak üzere lojistik ve diğer maddi kaynakları idare etmek için çok daha iyi genel-kurmaylara ihtiyaç vardı. Dahası, işin bir de ideolojik boyutu bulunuyordu. Vatandaşlık, yurtseverlik ve milliyetçilik duyguları, cephelede "karşı konulmaz" ve "yenilmez" askerler yaratmıştı. Dolayısıyla, askerî tarihte ilk kez, taraflar yalnız "düşman ordusu"nu değil, aynı zamanda "düşman halkı" da yenmek için savaşıyordu. Artık her iki tarafın da esas hedefi, düşmanın savaşa devam azmini kırmaktı. Bundan dolayı, artık bu kanlı mücadelede sınırları belirgin bir cephe, önceden belirlenmiş muharebe koşulları, hatta adil öldürme kuralları söz konusu bile değildi. Kralların ve şövalyelerin soylu savaşları ve şanlı zaferleri çoktan tarihe karışmıştı. Soylu şövalyeler ve şövalyeliğin ahlâki kuralları artık hiçbir kıymet taşımıyordu. Birinci Dünya Savaşı kirli bir ölüm-kalım mücadelesiydi ve bu mücadelede savaş kazanmak için artık her yol mubahtı.⁵

Peki dünya, bu topyekûn savaşın yol açacağı felaketinin boyutlarını daha önceden fark etmemiş midir? Avusturya ve Prusya-Danimarka Savaşı (1864), Habsburg-Prusya Savaşı (1866), Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871), Amerikan İç Savaşı (1861-1865), Rus-Japon Harbi (1904-1905), hatta Balkan Savaşı (1912-1913), Birinci Dünya Savaşı'ndan çok daha önce topyekûn savaşın olağanüstü büyüklüğünü ve akıl almaz yıkıcılığını herkese gösteren örnekler olmuştur.

Mareşal Helmuth von Moltke'nin 14 Mayıs 1890 günü Reichstag'ta söylediği "kabineler arası savaş çağı çoktan kapandı, artık yalnızca halkların savaşı var" sözlerinden yola çıkan askerî tarihçiler Stig Förster ve Jörg Nagler şunları yazar:

Gerek Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871) gerekse Amerikan İç Savaşı (1861-1865) oldukça sınırlı çatışmalar olarak başladı, sınırlı savaş hedefleri uğruna yapıldı. Ama savaşlar uzadıkça ve zamanla daha acı verici hale geldikçe, en

4 Peter N. Stearns, Michael Adas ve Stuart B. Schwartz. *World Civilizations: The Global Experience*, Harper Collins Publishers, New York, 1992, s. 815-837. Bir topyekûn savaş olarak Birinci Dünya Savaşı için, bkz. John Williams. *The Homefronts: Britain, France and Germany, 1914-1918*, Constable, Londra, 1972; J. M. Winter, *The Experience of World War I*, Oxford University Press, New York, 1989; James Joll, *The Origins of First World War*, Longman, New York, 1984.

5 Mark Kishlansky vd., "World War I", Mark Kishlansky vd., *Societies and Cultures in World History*, Harper Collins Publishers, New York, 1995, s. 868-901.

azından daha güçlü olan taraflar gün geçtikçe daha radikal oldular. Düzenli ordular birbirleriyle muharebe ederlerken, siviller de gerillalara dönüştü ve onlar da savaşa katıldı. Milliyetçilik, ırkçılık ve ayrımcılık, savaşların çıkmasına ve sürmesine katkıda bulunan, kamu vicdanında yaygın duygular haline gelmişti. Belki de önceki savaşların hiçbirinde görülmedik bir ölçüde, “cephhe gerisi” savaşın belkemiği haline geldi, kadınlar dâhil tüm siviller ordunun yaşesini ve diğer ihtiyaçlarını temine çalıştılar ve ordunun morali, halkın desteğine bağımlı hale geldi. Böylece “düşman” sivillere yönelik bir askerî strateji, modern savaşın önemli bir parçası oldu. Her iki savaş da, teknolojik ve ekonomik açıdan sanayileşmiş savaşın başlangıcını teşkil ediyordu. Tarihte hiç görülmemiş bir şekilde, teknolojik değişim ve silahların, cephanenin ve donanımın endüstriyel üretimi savaşın gidişatını etkiledi. Tüfekler ve toplar, makineli tüfeklerin ilk biçimleri, arkadan dolma tüfekler (*breech-loaders*), ağır toplar ve hepsinden önemlisi demiryollarının sistematik kullanımı, yeni bir savaş türü yarattı: sanayileşmiş kitle savaşının başlangıcı. Modern silahlara sahip, demiryollarıyla nakledilen kitlesel orduların cephane ve donanım ihtiyaçlarının da endüstriyel üretim yoluyla karşılanması gerekiyordu. Dolayısıyla, özellikle savaş uzadıkça, tarihte eşi benzeri görülmemiş bir gelişmeyle, bir ölçüde sanayileşmiş bir ekonomi, savaşı yürütmenin temeli haline geldi. Kamu ve özel sektör arasında uyumlu işbirliği, savaş için vazgeçilmez bir nitelik kazandı. Bunun sonuçları ise, gelişmiş kapitalizm çağında yeni bir fenomen, yani devletin ekonomiye dolaysız müdahalesi şeklinde ortaya çıktı.⁶

Ama hiçbir Avrupa ülkesi bundan kendisine bir ders çıkarmadı. Belki de kendi sosyal ve kültürel üstünlüklerine ilişkin “asil” duygularından ötürü, Avrupalılar bu yıkıcı ve belirleyici savaşların hiçbirine önem vermediler. Kendilerinin üstünlüğü fikrinin yarattığı körlüğü yaşıyorlardı. Hepsi, düşmana karşı hızlı ve belirleyici bir zafer bekliyordu; ama karşısına çıkan, bir topyekûn savaş oldu. Roger Chickering ve Stig Förster’in belirttikleri üzere, “bu çok daha uzun süren, kapsadığı coğrafya açısından çok daha büyük bir savaştı. Askerlere moral ve maddi destek sağlayarak veya askerî harekâtların kurbanları olarak, siviller de artık büyük ölçüde doğrudan savaşın içine girmişlerdi.”⁷ Artık savaş, bütün sınıfları, cinsiyetleri, kiliseleri, emekli asker örgütlerini, gönüllü örgütlerini, hayır kuruluşlarını, para-militer organizasyonlar gibi sosyal ve kültürel grupları ve hemşireler gibi meslek örgütle-

6 Stig Förster ve Jörg Nagler, “Introduction”, Stig Förster ve Jörg Nagler (ed.), *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861-1871*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 1-25; özellikle, s. 2-3.

7 Roger Chickering ve Stig Förster, “Introduction”, Manfred F. Boemke, Roger Chickering ve Stig Förster (ed.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s. 1-9, özellikle, s. 1.

rini de içine alıyordu. Bu açıdan bakıldığında, Birinci Dünya Savaşı, “sivillerin sistematik, önceden planlanmış ve hesaplanmış bir şekilde katılımcı kategorisine sokulması” sonucunu doğurmuş, bu da “çok kapsamlı bir seferberliğin yanı sıra askerî ve ekonomik bütün işlerin eşgüdümlü olarak planlanmasını zorunlu kılmıştır.”⁸ Tabii ki bütün bu gelişmeler, yurtseverlik ve milliyetçilik yönünde çok daha karmaşık bir ajitasyon çalışmasını da gerekli hale getirmiştir.

Napoléon, savaş teknolojisindeki yeni gelişmeler üzerinde denetim kurabilmek amacıyla 1802 yılından itibaren zorunlu askerlik (*conscription*) denemesinde bulunmuş olan ilk kişidir. Zorunlu askere alınan askerlerin yanı sıra, geniş ölçekli kitlesel savaş çok daha iyi planlama ve organizasyonu zorunlu kıldığı için, yeni bir subay kuşağına da ihtiyaç vardı. Geniş ölçekli savaş, aynı zamanda pahalı ve yıkıcı savaş girişimleri üzerindeki devlet tekelini de güçlendirdi. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, yaşanan bütün bu gelişmeler sonucunda, savaşlar geçmiştekilerden çok daha farklı bir nitelik kazanmıştı. 20. yüzyıl, artık topyekûn savaş çağıydı. Bazı yazarlar ise “halk savaşı”, “sanayileşmiş halk savaşı” ve “modern savaş” gibi nitelemeleri kullanırlar. Nasıl adlandırılrsa adlandırılсын, Birinci Dünya Savaşı, bu yeni tür küresel savaşın, yani Alman sosyolog Max Weber’in ifadesiyle topyekûn savaşın, ilk (ve kötülükleri açısından bugüne kadarki ikinci büyük) örneğiydi.⁹

20. yüzyılda toplam 104.000.000 insanın savaşlarda öldüğü ve bu rakamın 1500-1914 arasında savaşlarda ölmüş olan toplam dünya nüfusunun tam üç misli olduğu bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı’ndan başlayarak, savaşlarda verilen kayıpların büyük oranda sivillerden oluştuğu da bilinmektedir. Hava bombardımanları, kimyasal silahlar, zehirli gazlar, yüksek miktarda ve üstün nitelikte patlayıcı içeren top mermileri ve değdiği insan bedenini paramparça edecek kadar mermi hızı arttırılmış olan tüfekler... Daha iyi silah, en düşük maliyetle en çok insan öldürme kapasitesi demektir. Birinci Dünya Savaşı günlerinden başlayarak, dünya çapında bitmek tükenmek bilmeyen bir silahlanma yarışı yaşanmaktadır. Bunların hepsi, aslında bizlere topyekûn savaş kavramının hediyeleri. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları’nda savaş kayıplarının yüzde elliye varan kısmını siviller oluştururken, 1980’lerden itibaren savaşlarda sivillerin ölüm oranı yüzde seksenlere fırlamıştır. Bu sivil kayıpların önemli bir kısmını ise kucaklarında çocuklarıyla ölen kadınlar oluşturmaktadır.¹⁰ Jennifer Turpin bu konuda şu saptamada bulunur:

8 A.g.e., s. 2-4.

9 Stig Förster ve Jörg Nagler, “Introduction”, s. 7-25.

10 Jennifer Turpin, “Many Faces: Women Confronting War”, Lois Ann Lorentzen ve Jennifer Turpin (ed.), *The Women and War Reader*, New York University Press, New York, 1998, s. 3-4.